

«Διερεύνηση της επιρροής του μοντέρνου κινήματος στον σχεδιασμό και την ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών στην Αθήνα και τον Πειραιά (1930-1940)»

της **Φωτεινής Γεωργακοπούλου**, αρχιτέκτονος

Ο ερχομός των μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα, η επιτακτική ανάγκη τους για στέγαση και η αντιμετώπιση του προβλήματος από το ελληνικό κράτος, ανοίγει το κεφάλαιο της κοινωνικής κατοικίας στην ιστορία του τόπου αποτελώντας και το πιο φιλόδοξο μέχρι τώρα πείραμά του.

Η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, ο κατεξοχήν αρμόδιος φορέας και άτυπος «πολεοδόμος» της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας¹, μέχρι και το 1930 έχει κατασκευάσει πάνω από 10.000 μονώροφες ή διώροφες κατοικίες, που ανήκουν σε περισσότερους από 100 διαφορετικούς τύπους και στεγάζουν μέχρι και 12 οικογένειες ανά όροφο². Με την διάλυσή της τον ίδιο χρόνο, η ΕΑΠ αφήνει ένα έλλειμμα περίπου 30.000 κατοικιών που πιθανά θα ήταν μικρότερο αν είχε υπάρξει και ο ελάχιστος προβληματισμός σχετικά με πολυώροφες λύσεις³.

Νομοθετικές ρυθμίσεις-Αρχιτεκτονική εκπαίδευση

Στο μεταξύ η είσοδος των προσφύγων επιταχύνει τις διαδικασίες διατύπωσης πολεοδομικής νομοθεσίας η οποία κατά βάση υφίσταται μόλις από το 1914. Από το 1922 έως το 1930 κι ενώ παρατηρείται η κατάθεση πλήθους νομοθετημάτων, βλέπει το φως μόνο ένα πολεοδομικό σχέδιο για την Αθήνα, το οποίο υποβάλλεται από τον Καλλιγά το 1924, σε συνέχεια της παλαιότερης πρότασής του, του 1918.

Τα νομοσχέδια «Περί ανεγέρσεως ευθηνών κατοικιών»⁴, οι οποίες προορίζονται για τους αναπήρους πολέμου, τους υπαλλήλους, τους συνταξιούχους, τους εργάτες, τους πρόσφυγες και «τας απορωτέρας ιδίως κοινωνικάς τάξεις», και «Περί της κατ' ορόφους ή διαμερίσματα ιδιοκτησίας»⁵ που θα μετασχηματιστεί δυο χρόνια αργότερα, το 1929, στο νόμο «Περί της ιδιοκτησίας κατά ορόφους»⁶ εισάγοντας τον θεσμό της οριζόντιας ιδιοκτησίας,⁷ όπως και ο νόμος «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων»⁸, ανοίγουν το δρόμο για τις μεγάλες αλλαγές που έρχονται.⁹

Οι πρώτοι απόφοιτοι της νεοσύστατης αρχιτεκτονικής σχολής του Μετσοβίου Πολυτεχνείου, -Μητσάκης, Βαλεντής και Καραντινός μεταξύ άλλων-, αλλά και όσοι έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό, όπως οι Πικιώνης και Δεσποτόπουλος γνωρίζουν τα έργα του Bauhaus και του Le Corbusier, και κυρίως οι νεώτεροι τα παρακολουθούν με ενθουσιασμό. Γενικά αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι βλέπουν μάλλον θετικά τα πολυώροφα κτήρια με το σκεπτικό πως η υψηλή δόμηση σε

κεντρικές περιοχές θα αποτελούσε το ισχυρότερο αντίδοτο στην άναρχη επέκταση της πρωτεύουσας βάζοντας τέλος στις «διαλυτικές της εννοίας της πόλεως» τάσεις καθώς και στην «παραγκοποίηση του εσωτερικού της».¹⁰ Ομοφωνία επίσης φαίνεται να υπάρχει και ως προς την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης ώστε να αποφευχθούν η εμπορευματοποίηση και η κερδοσκοπία.¹¹

Είναι φανερό πως ο άνεμος κοινωνικού προβληματισμού που απαιτεί ένα νέο αστικό μοντέλο ανάπτυξης και μαίνεται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, φτάνει μέχρι την Ελλάδα. Στην Κόκκινη Βιέννη, το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης, χάρη στον φόρο κατοικίας που επιβάλλεται το 1923, είναι σε θέση να ξεκινήσει το μεγαλόπνοο οικιστικό του πρόγραμμα που μέχρι το 1933 θα κατασκευάσει περίπου 65.000 διαμερίσματα.¹² Η Πόλη του Παρισιού χάρη στο νόμο Loucheur του 1928 που θεσμοθετεί την κρατική συμμετοχή στο πρόγραμμα κατοικιών χαμηλού κόστους, -σε εφαρμογή ήδη από το 1914-, θα διευρύνει κατά πολύ το οικιστικό της πρόγραμμα.¹³

Οι πολεοδομικές εξελίξεις στην Ευρώπη

Τα προαναφερόμενα νομοθετήματα απηχούν τον γενικότερο προβληματισμό και τις θέσεις ευρωπαίων κυρίως πολεοδόμων και αρχιτεκτόνων πάνω στο πρόβλημα της κοινωνικής κατοικίας. Διακρίνονται δυο κατηγορίες: η κοινωνική κατοικία ατομικού τύπου (μονοκατοικίες κατά ομάδες), και η κατοικία συλλογικού τύπου που θα επικρατήσει ως πιο οικονομική από το 1935 και μετά.¹⁴ Ανάμεσα στις χώρες που έχουν να παρουσιάσουν σημαντικό έργο, η Ολλανδία (φ1, φ2) επιδεικνύει σε μεγάλο ποσοστό μοντέρνες κατοικίες της πρώτης κατηγορίας, που έλκουν την καταγωγή τους από την κηπούπολη.

φ1: De Kiefoek, Ολλανδία 1925-29, αρχιτέκτονας J.J. P. Oud. Άποψη του συγκροτήματος μετά την αποκατάσταση (φωτο: ΦΓ, 1990)

φ2: De Kiefoek, Ολλανδία 1925-29, αρχιτέκτονας J.J. P. Oud. Εσωτερικό κουζίνας μονάδας του συγκροτήματος ανοιχτής για το κοινό (φωτο: ΦΓ, 1990)

Στο μεταξύ η Αυστρία και η Γερμανία πειραματίζονται και με πολυώροφα σχήματα που συχνά η παραδοσιακή μνημειακότητά τους, ειδικά στην περίπτωση της Βιέννης, (Karl Marx Hof, 1926, αρχιτέκτων: K. Ehn), διαχωρίζει από το Μοντέρνο κίνημα.

Ήδη στο 2^ο CIAM της Φραγκφούρτης το 1929, είχε εξετασθεί το ζήτημα της ελάχιστης κατοικίας (habitation minimum) με βάση ένα «βιολογικόν ελάχιστον» και ο Γκορίους είχε αναπτύξει την κοινωνική άποψη του θέματος.¹⁵ Το κτήριο Nacsofin στη Μόσχα, χτισμένο για τους εργαζόμενους του Υπουργείου Οικονομικών στο διάστημα 1928-30, αποτελεί πρότυπο «σπιτιού-κοινότητας» (Dom-Kommuna), με εμβαδόν οικιστικής μονάδας/κυψέλης (cellule) 30 τμ.

Στο διάστημα 1930-32 ολοκληρώνεται στη Βιέννη η κατασκευή του οικισμού Werkbund (Werkbund siedlung), κοντά στα μοντέρνα πρότυπα του Weissenhof της

¹ Η ΕΑΠ μπορεί να χαρακτηριστεί «πολεοδόμος» του συγκροτήματος της πρωτεύουσας στο διάστημα 1923-25 και η τάση της για διάσπαρτη οικιστική ανάπτυξη καθοριστική. Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα 1989, 209.

² Στον οικισμό της Καισαριανής. Ι. Παπαϊωάννου, *Η κατοικία στην Ελλάδα. Κρατική δραστηριότητα*, Αθήνα 1975, 16.

³ «Κάθε πρόσφυγας επιθυμεί τη δική του κατοικία. Δεν έγινε καμιά προσπάθεια να χτιστούν πολυώροφες κατοικίες για να στεγάσουν περισσότερες οικογένειες». C. Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, 163. Από Λ. Λεοντίδου, *ο.π.*, 234.

⁴ ΝΔ 12.5.1923

⁵ ΝΔ 19.3.1927

⁶ ΝΔ 3471/4.1.1929

⁷ Και κατά συνέπεια ανοίγοντας τον δρόμο στην ανέγερση πολυκατοικιών. Περισσότερα για την πολυκατοικία στο: Μ. Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας, Η αρχή της εντατικής εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Αθήνα 1991.

⁸ ΝΔ 3875/7.1.1929. Μέχρι το 1933 συστήνονται περισσότεροι από 320 προσφυγικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί με 10.500 μέλη.

⁹ Επίσης το ΝΔ 17.7.1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών», επιχειρεί να αντιμετωπίσει συνολικά την ανάπτυξη της πόλης αλλά δυστυχώς με το άρθρο 20 του νόμου 3714/24.12.28 θα καταστεί άκυρο σε περιπτώσεις ανέγερσης «οικημάτων μονίμων ή προσωρινών διάσπικην εν γένει εγκατάστασιν προσφύγων». Β. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984, 207.

¹⁰ Α. Δημητρακόπουλος, «Η περισυλλογή των Αθηνών και η αναγκαστική οικοδόμησις», *Εργασία*, τ. 29 (1930), 19 και *Εργασία* τ. 30 (1930), 21.

¹¹ Η παλαιότερη αναφορά στο άρθρο του Ε. Κριεζή, «Επί του προβλήματος της πολυκατοικίας», *Αρχιμήδης*, τ. 11, (1912), 123-27. Είναι πάντως χαρακτηριστικό πως από το 1920 και μετά, πρώτη θα ενδιαφερθεί για την πολυκατοικία η εύπορη αστική τάξη, γηγενής ή των παροικιών, που λίγο μετά την απελευθέρωση είχε χτίσει τα μέγαρά της στην Αθήνα. Λ. Λεοντίδου, *ο.π.*, 69.

¹² A. Sarnitz, "Twentieth century Viennese architecture", *Architecture in Vienna*, Wien 1998, 25.

¹³ Promenades d'architecture à Paris. Habitat social à Ménilmontant, ed. by B. McClure B. Régnier, La Découverte/Le Monde/SOL, φυλλάδιο.

¹⁴ Σ. Φανουράκης, *Η αρχιτεκτονική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου 1920-40*, μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών: «Η ιστορία της πόλης και κτιριοδομίας μετά τον 16^ο αι.», Κέρκυρα 2000, 7.

¹⁵ Σ. Παπαδάκης, «Το ιστορικό των συνεδρίων της νέας αρχιτεκτονικής», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 44-45-46 (1933), 996-98.

Στουτγάρδης που είχε προηγηθεί. Την ίδια εποχή στα Δωδεκάνησα που βρίσκονται υπό ιταλική κατοχή, βρίσκεται σε εξέλιξη ένα εκτεταμένο πρόγραμμα ανανέωσης του οικοδομικού αποθεματικού που έχει πληγεί από σεισμούς. Το πρόγραμμα που περιλαμβάνει εκτός από τα γνωστά δημόσια κτήρια, και κοινωνική κατοικία, η οποία συχνά διατηρεί ακόμα και σήμερα τη χρήση της, μορφολογικά λόγω της λιτότητας των μέσων πλησιάζει σε αρκετά σημεία το μοντέρνο ιδίωμα.¹⁶

Το 4^ο CIAM της Αθήνας. Ουτοπία και πραγματικότητα.

Όταν το καλοκαίρι του 1933 γίνεται στην Αθήνα το 4^ο CIAM¹⁷ με θέμα τη λειτουργική πόλη, οι ξένοι αρχιτέκτονες που βρίσκονται στην κορυφή της πρωτοπορίας μπορούν να θαυμάσουν αρκετά ελληνικά παραδείγματα. Το πλέον αντιπροσωπευτικό σύνολο αποτελεί το φιλόδοξο και πετυχημένο πρόγραμμα κατασκευής νέων σχολικών κτηρίων σε όλη την Ελλάδα¹⁸ με παραγωγικότερους αρχιτέκτονες τους Μητσάκη, Σιάγα και Καραντινό.

Στη μια από τις δυο επιστημονικές ελληνικές ανακοινώσεις του συνεδρίου, αυτή του Παπαδάκη, μέλους του ελληνικού τμήματος των CIAM, με πρόταση που αντιπαρατίθεται με τον σε εξέλιξη σχεδιασμό της «κηπούπολης» της Φιλοθέης από τον συνεταιρισμό των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας για τον συνοικισμό της Νέας Αλεξάνδρειας,¹⁹ γίνεται μικρή αναφορά στην τρωγλοποίηση κεντρικών περιοχών της πόλης από το 1922 και μετά.²⁰

Η δεύτερη ανακοίνωση γίνεται από τον πολιτικό μηχανικό Σαντορίνη με θέμα την εξέλιξη του οπλισμένου σκυροδέματος, και πιο συγκεκριμένα την πρωτότυπη εργασία του με αντικείμενο τις μυκητοειδείς πλάκες, που τον τοποθετεί στην παγκόσμια πρωτοπορία της έρευνας της εποχής.²¹

¹⁶ S. Martinoli, E. Perotti, *Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*, Torino 1999.

¹⁷ Congrès Internationaux d' Architecture Moderne (Διεθνή Συνέδρια της Νέας Αρχιτεκτονικής). Ο σκοπός τους «συνοψίζεται εις τα εξής τέσσερα σημεία: 1. Διατύπωση του προβλήματος της συγχρόνου αρχιτεκτονικής, 2. Αποτύπωση της νεωτέρας αρχιτεκτονικής ιδέας, 3. Διεπίδωσις της ιδέας ταύτης εντός των τεχνικών, οικονομικών και κοινωνικών κύκλων, 4. Αγρυπνος παρακολούθησις προς πραγμάτωσιν αυτής. Ο σκοπός ούτος εθεσπίσθη εις την διακήρυξιν του Sarraz [1^ο CIAM] της 28 Ιουνίου 1928, υπό των αρχιτεκτόνων των αντιπροσωπευόντων τας εθνικάς ομάδας νεωτεριστών αρχιτεκτόνων». Van Eesteren, «Ο σκοπός των συνεδρίων», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 44-45-46 (1933), 1006.

¹⁸ Επί υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου τέθηκαν οι κοινές μορφολογικές και λειτουργικές αρχές και κατασκευάστηκαν περισσότερες από 3.000 αίθουσες νέων σχολικών κτηρίων σε όλη την Ελλάδα.

¹⁹ Σ. Παπαδάκης, «Ο συνοικισμός "Νέας Αλεξανδρείας" και η εδαφική οικονομία των Αθηνών», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 31 (1933), 361-64.

²⁰ «[...] ευρέθημεν εις την δυσάρεστον θέσιν να διαπιστώσουμε εντός της περιφέρειας των Αθηνών την ύπαρξιν τρωγλών των οποίων το έτος της ανεγέρσεως δεν είναι 1450 η 1600 αλλά 1922». Σ. Παπαδάκης, *ο.π.*, 361, υποσ. 1.

²¹ Π. Σαντορίνης, «Η σύγχρονος εξέλιξις του beton-armé και αι δι' αυτής παρεχόμεναι εις τον αρχιτέκτονα δυνατότητες», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 44-45-46 (1933), 1042.

Στο μεταξύ, στον αντίποδα της θεωρητικής προσέγγισης του Παπαδάκη ο Κυπριανός Μπίρης έχει ήδη ολοκληρώσει το 1931 την πρώτη «συστηματική» πενταώροφη πολυκατοικία στην Αθήνα, επί της Μπουμπουλίνας, «η οποία απέβλεπε εις την εξυπηρέτησιν της αστικής τάξεως», και όχι «της ευπορωτέρας και οπωσδήποτε ανωτέρας τάξεως ενοικιαστών».²² Η πολυκατοικία αποτελεί κατά τον Κώστα Μπίρη «μόνην πλέον λύσιν του προβλήματος της στέγης εν Αθήναις», ιδίως για «δημοσίους υπαλλήλους, αξιωματικούς και αστούς πρόσφυγες», με μέριμνα του κράτους πάντα, ώστε να αποφευχθεί τόσο η κερδοσκοπία όσο και η προσβλητική για την αισθητική της πόλης εικόνα που συνιστούν οι προσφυγικοί συνοικισμοί, χαρακτηριστικά, επί των λεωφόρων Κηφισίας και Συγγρού.²³

Την ίδια στιγμή το κράτος για να τονώσει την απασχόληση χορηγούσε αθρόα άδειες εξασκήσεως επαγγέλματος σε τεχνίτες, εργοδηγούς και εργολάβους αλλά και σε «πρόσωπα τελείως άσχετα προς τας οικοδομικάς τέχνας [...] οι οποίοι χάριν εντυπώσεως επιλοφορήθησαν εμπειροτέχναι». Είχαν το δικαίωμα να χτίζουν κτήρια μέχρι και δυο ορόφους, «κατά τον ευτελέστερον τρόπον», σύμφωνα με τον Κώστα Μπίρη²⁴ ενώ μόνο σε περιπτώσεις, όπου γινόταν χρήση οπλισμένου σκυροδέματος σε πατώματα και στέγες, απαιτούνταν κατά την έκδοση της οικοδομικής άδειας στατικοί υπολογισμοί υπογεγραμμένοι από διπλωματούχο αρχιτέκτονα ή μηχανικό.

Συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών μετά το 1930 σε Αθήνα και Πειραιά.

Στα *Τεχνικά Χρονικά* του 1936 παρουσιάζονται οι προσφυγικές «πολυκατοικίες» της λεωφόρου Αλεξάνδρας, μαζί με εκείνες που κατασκευάστηκαν κυρίως επί των λεωφόρων Κοκκινιάς και Συγγρού, καθώς και στη Δραπετσώνα (φ3), στη Στέγη Πατρίδος και στο Δουργούτι μεταξύ άλλων, από το 1934 έως το 1936. Συνολικά σε Αθήνα και Πειραιά κατασκευάστηκαν 2.218 κατοικίες και 1.057 διαμερίσματα σε πολυκατοικίες για τη στέγαση προσφύγων.²⁵

²² Κυπρ. Μπίρης, «Η αστική πολυκατοικία», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 11 (1932), 568.

²³ Κυπρ. Μπίρης, *ο.π.*, 569.

²⁴ Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^{ον} αιώνα*, Αθήνα 1966, 293-94.

²⁵ Γ. Μπέρσης, «Ελληνική Τεχνική Κίνησις. Εκτελεσθείσαι εργασίαι κατά τα οικον. έτη 1934-36 παρά της τεχν. υπηρεσίας του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 109 (1936), 607-14.

φ3: Προσφυγικό συγκρότημα Δραπετσώνας (1935-36, 1938) (φωτο: ΦΓ, 2002)

Τόσο οι πολυκατοικίες της πρώτης περιόδου 1933-36, όσο και της περιόδου 1936-39, δηλαδή τα συγκροτήματα στους Αγίους Αναργύρους Πειραιά, στον Άγιο Ιωάννη Ρέντη, στην Καισαριανή και στο Δουργούτι, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά²⁶: διατάσσονται αρκετές φορές σε σχήμα Π ή Γ, ακολουθώντας «ένα υποτυπώδες πολεοδομικό σχέδιο βασισμένο στο ιπποδάμειο σύστημα»²⁷ και είναι κυρίως τριώροφες χωρίς ανελκυστήρες, με κλιμακοστάσια που εξυπηρετούν από δυο έως 12 διαμερίσματα. Περιλαμβάνουν κατοικίες ενός και δυο δωματίων, μέσου εμβαδού 30 τμ καθώς και κοινόχρηστα πλυντήρια σε τaráτσες ή ημιυπόγεια που συχνά μετατρέπονται σε κατοικίες καθώς τα διαμερίσματα δεν επαρκούν.

Από τις φωτογραφίες της εποχής που παρουσιάζουν τα συγκροτήματα αμέσως μετά την αποπεράτωσή τους, είναι δυνατό να φανταστεί κανείς την εντύπωση –ίσως ελαφρά μεγεθυμένη λόγω της απουσίας του χρώματος- που θα έκαναν στον προσφυγικό κόσμο, ακόμα κι όταν με βεβαιότητα αποτελούσαν μια τεράστια καλυτέρευση από τις τρώγλες που βρίσκονταν στο ίδιο μέρος. Η «πρωτοποριακή τολμηρότητα»,²⁸ κυρίως των μεγαλύτερων (Δραπετσώνας,

²⁶ Γ. Βλάχου, Γ. Γιαννίτση, Ε. Χατζηκώστα, «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο 1920-1940. Προσφυγικές πολυκατοικίες», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1978, 118-20.

²⁷ Ε. Μαρμαράς, «Αθήνα 1910-1940. Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές επισημάνσεις», στο *Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία. Από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η περίπτωση της Αθήνας*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 15-18/2/1996, Αθήνα 1997, 275.

²⁸ Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνική αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, 225

Δουργουτίου), καθώς και το α-κοινωνητο των μεταξύ τους χώρων πρέπει να κρίνονταν απογοητευτικά. Πολύ γρήγορα βέβαια η αρχική εντύπωση άλλαξε αφού η επιτακτική ανάγκη για περισσότερο χώρο επέφερε σημαντικές αλλαγές στις όψεις και στις ταράτσες των κτηρίων (προσθήκη ανοιγμάτων και κτισμάτων στις ταράτσες, κλείσιμο εξωστών κτλ). Οι εσωτερικοί ελεύθεροι χώροι επίσης, ιδιαίτερα στα μικρότερα συγκροτήματα, Άγιοι Ανάργυροι Πειραιά, Καισαριανή (φ4), Άγιος Ιωάννης Ρέντης (φ5), ζωντάνεψαν με την κατάληψη και μετατροπή τους σε κήπους και αυλές που λειτουργούσαν ως επέκταση των μικροσκοπικών κατοικιών το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου.

φ4: Εσωτερικό οικοδομικού τετραγώνου προσφυγικού συγκροτήματος Καισαριανής (φωτο: ΦΓ, 1983)

φ5: Προσφυγικό συγκρότημα Αγ. Ιωάννου Ρέντη (1936-39) (φωτο: ΦΓ, 2002)

Η μερική πτώχευση της χώρας το 1932 σηματοδοτεί την στροφή προς συντηρητικότερα πρότυπα και την πορεία προς το τέλος των προγραμμάτων προσφυγικής κατοικίας, καθώς συμπίπτει με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Μεταξά το 1936, η οποία πάντως ιδιοποιούμενη το βενιζελικό έργο θα το συνεχίσει σε κάποιο βαθμό.

Οι αρχιτέκτονες των προσφυγικών συγκροτημάτων. Η περίπτωση του Κίμωνα Λάσκαρι.

Από τους γνωστότερους μοντέρνους που συμμετέχουν στο πρόγραμμα, ο Μητσάκης αναφέρεται ως μελετητής στους αστικούς προσφυγικούς συνοικισμούς στο Αίγιο (1927 με 1930) και το Μεσολόγγι (1928)²⁹, και ο Σιάγας στη δεύτερη φάση της κατασκευής του συγκροτήματος στο Δουργούτι (1938 με 1940), καθώς και στις κατοικίες του Αγίου Ιωάννη Ρέντη.³⁰

²⁹ Α. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως και σήμερα», στο: *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα-Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα*, Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα 11-12/4/1997, Αθήνα 1999, 40-41, πίν. 4.

³⁰ Γ. Κουβελιώτου, Μ. Παπαθεοδώρου, «Σημεία μοντερνισμού στην οργανωμένη δόμηση», στο: *Η προστασία των κτηρίων του προπολεμικού μοντερνισμού στην Αθήνα*, Πρακτικά ημερίδας, Αθήνα στις 16/10/1998, Αθήνα 2000, 50 και Ν. Χολέβας, *Ο αρχιτέκτων Άγγελος Ι. Σιάγας (1899-1987)*, Αθήνα 1992, 62.

Ο Κίμων Λάσκαρις παρουσιάζει μαζί με τον Δημήτρη Κυριακό τη μεγαλύτερη συμμετοχή στον σχεδιασμό των προσφυγικών συγκροτημάτων από το 1930 και μετά. Μέσα από το πολυγραφημένο βιογραφικό του που βρέθηκε στη Βιβλιοθήκη της Εστίας Νέας Σμύρνης³¹ μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την πορεία ενός τυπικού εκπρόσωπου των μοντέρνων της εποχής, ίσως όχι από τους πιο διάσημους, αλλά μάχιμο, μπορεί όχι από τους πιο ταλαντούχους αλλά με παραδειγματική συμμετοχή σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς. Που το 1929 πηγαίνει στο Παρίσι «με χρήματα από το βραβείο του αρχιτεκτονικού διαγωνισμού για τους τύπους κατοικιών στην τότε υπό διαμόρφωση Νέα Σμύρνη»³². Που θητεύει μεταξύ άλλων και στο γραφείο του Le Corbusier, ταξιδεύει σε Ισπανία, Ελβετία και Ιταλία, πριν να επιστρέψει στην Ελλάδα το 1932. Που εργάζεται στο Υπουργείο Πρόνοιας όπου μελετά προσφυγικές κατοικίες στους συνοικισμούς Αγίου Σάββα, λεωφ. Συγγρού, Κοκκινιάς, Δουργουτίου και λεωφόρου Αλεξάνδρας ενώ παράλληλα διαμορφώνει τους ρομαντικούς κήπους του Βυζαντινού Μουσείου. Που διαμαρτύρεται έντονα όταν σε άρθρο παρουσίασης των προσφυγικών πολυκατοικιών δεν αναφέρονται τα ονόματα των αρχιτεκτόνων αλλά μόνο των εργοληπτών και εργολάβων μηχανικών³³. Που συμμετέχει στο πρόγραμμα σχολικών κτηρίων με έργα του τα Δημοτικά Σχολεία Λαμίας, Ζωγράφου, Καλαμακίου καθώς και το Γυμνάσιο Ζωγράφου. Που σχεδιάζει τα σκηνικά για τη «Βασίλισσα Ελισάβετ» του Α. Ζοσέ, στο άνοιγμα του θεάτρου Κοτοπούλη στο Rex τον Φεβρουάριο του 1937. Που αρθρογραφεί με ποιητική διάθεση εναντίον της κάλυψης του Ιλισού πάντα στα *Τεχνικά Χρονικά*³⁴. Που αφήνοντας πίσω τους μοντέρνους προβληματισμούς στις μελέτες του για τα προσφυγικά, από τις οποίες οι πιο φιλόδοξες ίσως θα μείνουν στα χαρτιά³⁵ τελικά στρέφεται σε πιο «ελληνικά» πρότυπα.

Κλείνοντας

Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει πως η αφαιρετικότητα, η οικονομία μέσων, η απουσία διάκοσμου, που χαρακτηρίζουν τα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών, και βέβαια η υιοθέτηση ενός λειτουργικού προγράμματος με έμφαση στο κοινόχρηστο του χώρου, αν και τυπικά προσιδιάζουν στο μοντέρνο κίνημα, είναι απλά αποτέλεσμα ανάγκης και περιορισμένων διαθέσιμων πόρων. Το ίδιο θα μπορούσε να πει κανείς και για την συμβιβαστική λύση όσον αφορά στα ύψη τους:

³¹ Δωρεά του Γ. Ιωακείμογλου το 1978.

³² Στις βραβευμένες μελέτες του συγκαταλέγεται και η μελέτη για τύπους κατοικιών για τον συνοικισμό της Φιλοθέης.

³³ Γ. Βλάχου, Γ. Γιαννίτσαρη, Ε. Χατζηκώστα, *ο.π.*, 124, υποσ. 17.

³⁴ «Η κάλυψης του Ιλισού», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 171 (1939), 75-79.

³⁵ Βλέπε μελέτη του αρχιτέκτονα για συγκρότημα προσφυγικών κατοικιών από Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944, 85.

δεν υιοθετείται απόλυτα η άποψη της ολλανδικής κηπούπολης αλλά ούτε και εκείνη του γερμανο-αυστριακού πολυώροφου «κάστρου».

Ωστόσο το κτισμένο αποτέλεσμα παραμένει: τα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών, πέρα από την ιστορική σημασία τους σαν τόποι μνήμης, συνιστούν ένα αξιόλογο πολεοδομικό σύνολο που δίκαια εκπροσωπεί το μοντέρνο κίνημα του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, μάλιστα σε μια από τις πιό σπάνιες στιγμές του, της μαζικής έκφρασης. Σίγουρα η ελληνική μοντέρνα αρχιτεκτονική αν και φάνηκε να ξεκινά δυναμικά, σχεδόν παράλληλα με την ευρωπαϊκή την σύντομη πορεία της, δεν πρόλαβε ή δε μπόρεσε να ασχοληθεί με την συγκροτημένη θεωρητική τεκμηρίωση των απόψεών της και πολύ λιγότερο με την διατύπωση σαφών κοινωνικών μηνυμάτων. Ο Καραντινός παραμένει ο πιο δραστήριος θεωρητικά αλλά και σε επίπεδο δημοσίων σχέσεων, εκπρόσωπός της, ωστόσο η δράση του είχε περισσότερο απολογητικό χαρακτήρα: απαντούσε στις ενστάσεις όσων ήταν στη χειρότερη περίπτωση καθηλωμένοι σε επανα-εισαγόμενους ιστορικισμούς και στην καλύτερη αγωνιούσαν για την «ελληνικότητα» της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Τα γνωστότερα λοιπόν ονόματα των μοντέρνων αρχιτεκτόνων δεν περιλαμβάνονται σε αυτούς που σχεδίασαν τα προσφυγικά συγκροτήματα παρά κατ' εξαίρεση. Το λαμπρό παράδειγμα των σχολικών κτηρίων δεν γνώρισε επανάληψη. Η πλειοψηφία των μοντέρνων δεν ασχολήθηκε με δημόσια έργα³⁶, αλλά μάλλον ζήτησε καταφύγιο στην βολικότερη (?) αγκαλιά του ιδιωτικού τομέα.

Κάνοντας μια υπόθεση εργασίας θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει τους λόγους για τους οποίους συνέβη κάτι τέτοιο στις διαφορές που παρουσιάζονται ανάμεσα στα δυο έργα σε μια πρώτη ανάγνωση: από τη μια το σχολικό πρόγραμμα, γενικής αποδοχής και βασισμένο σ'ένα ανανεωμένο σώμα λειτουργικών και μορφολογικών αρχών, κι απ'την άλλη, το πρόγραμμα αποκατάστασης προσφύγων, Μικρασιατών μεν, δηλ. «Ελλήνων σαν κι εμάς», αλλά που δεν παύουν να αποτελούν μια δύναμη αποσταθεροποιητική συγκέντρωση πληθυσμού, με αμφισβητούμενη αποδοχή, όπως όλοι οι πρόσφυγες, και τότε και τώρα.

Όπως και νάχει, η ρήξη ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και τα δημόσια έργα που είναι ο ουσιαστικότερος πρεσβευτής των νέων τάσεων στο κοινωνικό σύνολο, βαθαίνει μέχρι που γίνεται απόλυτη φτάνοντας στις μέρες μας.

Στο μεταξύ έχει έρθει ο καιρός της αποτίμησης (φ6). Υπήρξε τέτοια καθυστέρηση μέχρι να αποτιμηθεί το νεοκλασικό κομμάτι της αρχιτεκτονικής μας που όταν αυτό φάνηκε να συμβαίνει, το καλύτερο μέρος του είχε ήδη χαθεί. Τελευταία το μοντέρνο κίνημα «είναι στη μόδα», πιό ευρείας αποδοχής από ποτέ, σερβιρισμένο

³⁶ Εξαιρέσεις αποτελούν οι Δεσποτόπουλος και Βαλεντής που ασχολήθηκαν με δημόσια έργα (νοσοκομεία και κτήρια για το Υπουργείο Αεροπορίας), καθώς και ο λιγότερο γνωστός Γεωργακόπουλος που συμμετέχει στον σχεδιασμό κτηρίων του νοσοκομείου «Σωτηρία».

ως μινιμαλιστικό στυλ, αποκομμένο από το κοινωνικό πλαίσιο που συνδέθηκε μαζί του, ακόμα κι όταν οι δυο εποχές εμφανίζουν ανησυχητικές αναλογίες. Το μοντέρνο κομμάτι της αρχιτεκτονικής μας όμως, κι ενώ είναι ακόμα ενεργά ενταγμένο στον ιστό των πόλεων μας, μπαίνει σιγά-σιγά με τη σειρά του στο στόχαστρο της «αξιοποίησης» με διάφορους τρόπους³⁷. Στις 16/10/2002 κατεδαφίστηκε η κατοικία Κυριακόπουλου στην Νέα Σμύρνη, κτισμένη από τους Βαλεντή και Μιχαηλίδη το 1934, η οποία είχε μάλιστα χαρακτηριστεί διατηρητέα και επρόκειτο να περάσει στα χέρια του Δήμου³⁸.

³⁷ Επίσης και στις περιπτώσεις που μοντέρνα κτήρια απλά ανακαινίζονται, συχνά υφίστανται αλλοιώσεις (Παράδειγμα κτηρίου του νοσοκομείου «Σωτηρία», όπου στο χαρακτηριστικό στρογγυλό μπαλκονάκι δεν βγαίνει πιά μπαλκονόπορτα αλλά φεγγίτης...)

³⁸ Δημοτική εφημερίδα «Νέοι Ορίζοντες της Νέας Σμύρνης», 20/10/2002, 2.

φ6: Προσφυγικό συγκρότημα Δραπετσώνας (1935-36, 1938) μετά τον σεισμό του 1999 (φωτο: ΦΓ, 2002)

Τα ψηφίσματα της Γενικής Συνέλευσης Αρχιτεκτόνων του Μετσοβίου Πολυτεχνείου, του Ελληνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής, και του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων για τη διατήρηση των συγκροτημάτων των προσφυγικών πολυκατοικιών στη Δραπετσώνα και τη λεωφόρο Αλεξάνδρας αντίστοιχα, είναι μερικά καλά πρώτα βήματα, αλλά σίγουρα θα χρειαστούν πολύ περισσότερα³⁹.

³⁹ Στις 22/11/2000 υπογράφεται ψήφισμα από τη γενική συνέλευση του Τμήματος Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ για τη διατήρηση του συγκροτήματος προσφυγικών κατοικιών στη Δραπετσώνα που τμήμα του κινδυνεύει άμεσα από κατεδάφιση καθώς έχει χαρακτηριστεί «κόκκινο» μετά το σεισμό του '99. Από δημοσίευμα στον δικτυακό τόπο www.enet.gr στις 27/11/2000. Επίσης στον δικτυακό τόπο www.ergodohos.gr/online στις 20/3/2000 το Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής δημοσιεύει ανακοίνωση για τη διάσωση του συγκροτήματος προσφυγικών κατοικιών στη λεωφ. Αλεξάνδρας. Για το ίδιο θέμα «και την ανάγκη διατήρησης της αντιπροσωπευτικής αρχιτεκτονικής της εποχής του μοντέρνου κινήματος» απέστειλε έγγραφο στο ΥΠΕΧΩΔΕ στις 10/4/2002, και ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων. *Αρχιτέκτονες*, περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΑΕ, τ. 33 (2002), 139.

ΥΓ Σύμφωνα με δημοσίευμα στην εφημερίδα ΠΟΝΤΙΚΙ, 23/12/2002, 46, «Αξιοποιούν» τα προσφυγικά: Ο Σύλλογος Προσφυγικών Πολυκατοικιών Λεωφ. Αλεξάνδρας καταγγέλλει το ΥΠΕΧΩΔΕ πως ενεργοποίησε διάταγμα του 1967 με σκοπό να προχωρήσει στις διαδικασίες τροποποίησης του ρυμοτομικού σχεδίου της περιοχής των Αμπελοκήπων και έτσι να γκρεμίσει τις έξι από τις οκτώ πολυκατοικίες και να βγάλει τους ενοίκους από τις υπόλοιπες δυο.

Υποσημειώσεις